

วิเคราะห์หลักอิทธิบาท 4 ของสุเมธดาบส ในการบำเพ็ญตนเป็นพระพุทธเจ้า
**THE FOURFOLD PATH TO OMNISCIENCE: AN IDDHIPĀDA ANALYSIS
OF SUMEDHA'S PĀRAMĪ CULTIVATION**

พระมหานวพัศตร์ ยโสโร (พรมราช)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Phramaha Nawaphat Yasotaro (Phommarat)

Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding Author E-mail: 96.nawaphat@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์บทบาทของหลักอิทธิบาท 4 ในการบำเพ็ญบารมีของสุเมธดาบสเพื่อการบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ โดยอาศัยการศึกษาและสังเคราะห์ข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และเอกสารวิชาการที่เกี่ยวข้อง ผลการศึกษาพบว่า อิทธิบาท 4 อันประกอบด้วย ฉันทะ (ความพอใจ), วิริยะ (ความเพียร), จิตตะ (ความตั้งใจแน่วแน่) และวิมังสา (การใช้ปัญญาไตร่ตรอง) เป็นกลไกสำคัญที่ขับเคลื่อนการตัดสินใจและการกระทำของสุเมธดาบสในทุกขั้นตอน นับตั้งแต่การเกิดความปรารถนาพุทธภูมิอย่างแรงกล้าเมื่อได้พบพระที่ปึงกรพุทธเจ้า (ฉันทะ), การบำเพ็ญบารมี 10 ทศตลอดระยะเวลาสี่สงฆ์กับอีกแสนมหากัป (วิริยะ), การตั้งจิตอธิษฐานอย่างแน่วแน่ไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรค (จิตตะ), ไปจนถึงการใช้ปัญญาพิจารณาพุทธการกธรรมอย่างรอบคอบ (วิมังสา) หลักธรรมทั้งสี่นี้ทำงานประสานกันอย่างเป็นระบบและเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สุเมธดาบสสามารถบำเพ็ญบารมีได้สำเร็จและบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด

คำสำคัญ: อิทธิบาท 4; สุเมธดาบส; การบำเพ็ญบารมี; พระพุทธเจ้า;

Abstract

This abstract was aimed at analyzing the role of the four Iddhipāda principles in the cultivation of Pāramīs (Spiritual Perfections or Transcendent Virtues) by Sumedha Tāpasa for the attainment of Sammā-sambodhiñña. The study was conducted through the analysis and synthesis of data retrieved from the Tipitaka, Atthakathā, and related academic documents. From the results of the study, it was found that Iddhipāda 4 – comprising Chanda (satisfaction), Viriya (perseverance), Citta (resolute intention), and Vimaṅsā (investigation) – was utilized as a crucial mechanism to drive the decision-making and actions of Sumedha Tāpasa at every stage. Chanda was manifested through the arising of a strong aspiration for Buddhahood upon encountering Dīpaṅkara Buddha. The ten Pāramīs were cultivated through Viriya over the duration of four asaṅkheyya and one hundred thousand mahākappa. An unwavering mental determination against all obstacles was maintained through Citta. Finally, the Buddhakāradhammas were carefully considered through the application of Vimaṅsā. These four Dhamma principles were integrated harmoniously as a system. They were

identified as the essential factors that enabled the Pāramīs to be successfully fulfilled and Buddhahood to be ultimately attained by Sumedha Tāpasa.

Keywords: Iddhipada 4; Sumedha Tāpasa; Pāramī Cultivation; The Buddha;

บทนำ

ในบรรดาหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หลักธรรมที่ว่าด้วยหนทางสู่ความสำเร็จ หรือ “อิทธิบาท 4” ถือเป็นหัวใจสำคัญที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้กับทุกเป้าหมายในชีวิต ไม่ว่าจะเป็นความสำเร็จในทางโลกหรือทางธรรมก็ตาม ดังที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ได้มีข้อความแสดงถึงวิธีการเจริญอิทธิบาท 4 ไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาท 4 ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วมีผลมาก มีอานิสงส์มาก อิทธิบาท 4 ประการที่บุคคลเจริญอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอิทธิบาทประกอบด้วย ฉันทสมาธิปธานสังขารดังนี้ว่า ฉันทะ ของเรายังไม่ย่อหย่อนนัก ไม่ต้องประคับประคองเกินไป ไม่หดหู่ในภายใน ไม่ชานไปภายนอก และมีความหมายรู้ว่าเบื้องหน้าและเบื้องหลังอยู่ คือ มีความหมายรู้ว่าเบื้องหลังเหมือนเบื้องหน้า เบื้องหน้าเหมือนเบื้องหลัง เบื้องบนเหมือนเบื้องล่าง เบื้องล่างเหมือนเบื้องบน กลางคืนเหมือนกลางวันกลางวันเหมือนกลางคืน มีใจสงบ ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่” (ส.ม. 19/832/406) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ในอรรถกถา (แปล) ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปรากฏข้อความของอิทธิบาท ในสังยุตตนิกาย ปาวาลวรรค ว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อให้ถึงฝั่งโน้นจากฝั่งนี้ ในพระสูตรที่ 1 แห่งอิทธิบาทสังยุต บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สมาธิที่อาศัยฉันทะเป็นไปชื่อว่า สมาธิที่เกิดจากฉันทะ (ฉันทสมาธิ) พวกสังขารที่เป็นประธานชื่อว่าความเพียรที่มุ่งมั่น (ปธานสังขาร) คำว่า ที่ประกอบ (สมนนาคต) ได้แก่ เข้าถึงด้วยธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอิทธิบาท เพราะเป็นบาทแห่งฤทธิ์ หรือบาทที่เป็นฤทธิ์ อิทธิบาท 4 ประกอบด้วยธรรมะ 4 ประการ ได้แก่ ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความตั้งใจแน่วแน่) และวิมังสา (การใช้ปัญญาไตร่ตรอง) ซึ่งเป็นคุณธรรมที่เกื้อหนุนกันและเป็นปัจจัยนำไปสู่การบรรลุผลที่มุ่งหวังไว้ได้เป็นอย่างดี

เรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เพื่อการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้น เป็นตัวอย่างอันยอดเยี่ยมที่แสดงให้เห็นถึงการนำหลักอิทธิบาท 4 มาใช้อย่างสมบูรณ์แบบที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวของ “สุเมธดาบส” ในอดีตชาติของพระโคตมพุทธเจ้า เมื่อครั้งที่ท่านได้รับพุทธพยากรณ์จากพระที่ปึงกรพุทธเจ้าเป็นครั้งแรก การตัดสินใจที่ยิ่งใหญ่ในการสละความสุขส่วนตนเพื่อมุ่งสู่พระโพธิญาณอันเป็นประโยชน์สุขแก่สรรพสัตว์ทั้งมวลนั้น สะท้อนให้เห็นถึงการทำงานของหลักอิทธิบาท 4 ในจิตใจของพระโพธิสัตว์ได้อย่างชัดเจน.

บทความนี้จึงมุ่งวิเคราะห์เรื่องราวของสุเมธดาบสในการบำเพ็ญตนเป็นพระพุทธเจ้า ผ่านมุมมองของหลักอิทธิบาท 4 เพื่อแสดงให้เห็นว่าคุณธรรมทั้งสี่ประการนี้เป็นพลังขับเคลื่อนที่สำคัญอย่างไรในการตั้งปณิธาน การบำเพ็ญบารมี และการบรรลุเป้าหมายอันสูงสุดคือความเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาและนำไปเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตต่อไป

ความหมายและองค์ประกอบของอิทธิบาท 4

หลักอิทธิบาท 4 ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คำว่า “อิทธิ” ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จ ด้วยดี ความได้ ความถึง ความถึงด้วยดีความถูกต้อง ความกระทำให้งาม ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น คำว่า อิทธิบาท มีคำอธิบายว่า มีความกระทบ ฯลฯ การประคอง ความไม่พองพองของบุคคลผู้เข้าถึงสภาวะธรรมเหล่านั้น คำว่า “เจริญอิทธิบาท” ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้น จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท (อภิ.วิ. 35/447/349) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) อธิบายขยายความว่า ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถว่า ย่อมรุ่งเรือง อธิบายว่า ย่อมรุ่งเรืองด้วยดี คือย่อมสำเร็จ อีกอย่างหนึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้สำเร็จ ผู้เจริญ ย่อมสำเร็จ ย่อมถึงความเป็นผู้ประเสริฐ ด้วยสภาวะนี้แม้เพราะเหตุนี้สภาวะนั้นจึงชื่อว่า อิทธิ คำว่า “ปาโท” ได้แก่ เป็นที่อยู่อาศัย คืออุบายเป็นเครื่องบรรลุ จริ่งอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมถึง ย่อมบรรลุซึ่งอิทธิ กล่าวคือคุณวิเศษที่สูง ๆ ขึ้นไปด้วยอุบายเป็นเครื่องบรรลุนั้น ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า ปาทะ (คือเป็นบาท) คำว่า อิทธิบาท (อิทธิบาท) ได้แก่ กองแห่งจิตและเจตสิกที่เหลือ ที่ชื่อว่าเป็นบาทเพราะความหมายว่า รุ่งเรือง โดยปริยายว่า สำเร็จ หรือว่า เพราะความหมายว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งฉันทสมาธิและปธานสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยกุศลจิตมีอุปการะและฉาน เป็นต้น อันถึงการนับว่า อิทธิ (ฤทธิ์) โดยปริยายนี้ เป็นเหตุรุ่งเรือง อธิบายว่า เป็นเหตุเจริญงอกงาม ได้แก่ ถึงความประเสริฐของสัตว์ทั้งหลาย พระอรรถกถาจารย์ปัจจุบันได้อธิบายว่า อิทธิบาท 4 เป็นรากฐานสำคัญของการเจริญสมาธิและการบรรลุดุริยธรรม แต่ในอีกมิติหนึ่งยังสามารถนำมาใช้เป็นหลักการงานและการดำเนินชีวิตในสังคมได้ด้วย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), 2549) ทั้งนี้ อิทธิบาท 4 เป็นทั้งพลังภายในที่เกื้อหนุนความเพียร และเป็นกลไกแห่งความสำเร็จที่สามารถปรับใช้ได้ในทุกกิจการ ตั้งแต่การศึกษา การทำงาน ตลอดจนการพัฒนาสังคมโดยรวม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), 2554) ความเข้าใจนี้ทำให้หลักอิทธิบาท 4 มีมิติที่กว้างกว่าเพียงการเป็นข้อธรรมเชิงสมาธิ แต่เป็น “หลักการแห่งความสำเร็จ” ที่มีความพลิกแพลงในการประยุกต์ใช้ในสถานการณ์ร่วมสมัย อิทธิบาทประกอบด้วยองค์ธรรม 4 ประการที่ทำงานเกื้อหนุนกันประกอบด้วย

1. ฉันทะ

ฉันทะ คือ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับ ฉันทะ ว่า ฉันทะ มีใจรัก คือพอใจจะทำสิ่งนั้น และทำด้วยใจรัก ต้องการทำให้เป็นผลสำเร็จอย่างดีแห่งกิจการงานที่ทำ มิใช่สักว่าทำพอให้เสร็จ ๆ หรือเพียงเพราะอยากได้รางวัลหรือผลกำไร (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), 2550)

ในทางวิชาการพุทธศาสนา ฉันทะไม่ใช่เพียงความปรารถนาทั่ว ๆ ไป (ซึ่งอาจเป็นไปในทางกามตัณหาได้) แต่คือ กุศลฉันทะ หรือความปรารถนาดีที่เป็นไปในทางสร้างสรรค์และคุณธรรม ฉันทะทำหน้าที่เป็นเสมือนหัวใจของการกระทำ โดยมีคุณสมบัติที่สำคัญดังนี้

1.1 ความพึงพอใจในกระบวนการ ฉันทะทำให้ผู้ปฏิบัติรักและพอใจในตัวเอง หรือกระบวนการบำเพ็ญนั้น ๆ ไม่ใช่เพียงผลลัพธ์หรือรางวัลที่จะได้รับ การทำด้วยใจรักจึงทำให้การบำเพ็ญบารมีหรือการทำงานนั้น ๆ ไม่กลายเป็นภาระหรือความจำใจ .

1.2 ความมุ่งมั่นในคุณภาพ ตามคำอธิบายที่ว่า "มิใช่สักว่าทำพอให้เสร็จ ๆ" ฉันทะจึงเป็นแรงผลักดันให้เกิดความละเอียดรอบคอบและความปรารถนาที่จะทำกิจนั้นให้สำเร็จอย่างสมบูรณ์ ซึ่งเป็นรากฐานของ วิมังสา (ปัญญาไตร่ตรอง) ต่อไป

1.3 การแยกแยะจากตัณหา นักวิชาการเน้นย้ำว่า ฉันทะต้องแยกออกจากตัณหา (ความทะยานอยาก) ตัณหามุ่งหวังที่ผลประโยชน์ส่วนตัวและความยึดติดในสุข แต่ฉันทะมุ่งหวังที่ความสำเร็จของธรรมะ หรือความสมบูรณ์ของภารกิจ (เช่น การบรรลุโพธิญาณในกรณีของพระโพธิสัตว์) ทำให้การกระทำนั้นไม่ถูกแปดเปื้อนด้วยความโลภหรือความยึดติด

1.5 บทบาทของฉันทะในการบำเพ็ญบารมี ในบริบทของการบำเพ็ญบารมีของสุเมธดาบส (และพระโพธิสัตว์อื่น ๆ) ฉันทะ คือแรงบันดาลใจแรกที่ทำให้เกิดความปรารถนาในพุทธภูมิ

1.6 ฉันทะเป็นปฐมเหตุ เมื่อสุเมธดาบสเห็นพระที่บึงกรพุทธเจ้า ท่านเกิดความพอใจ (ฉันทะ) ในคุณธรรมอันสูงสุดของพระพุทธรูป จึงเกิดปณิธานที่จะบำเพ็ญตนให้ได้เป็นพระพุทธรูปบ้าง

1.7 การแปลงเป็นวิริยะ ฉันทะนี้จะถูกแปลงเป็นวิริยะ (ความเพียร) เพื่อขับเคลื่อนการบำเพ็ญทาน ศีล เนกขัมมะ ฯลฯ อย่างไม่ย่อท้อตลอดแสนกัปและสี่อสงไขย

ดังนั้น ฉันทะ จึงทำหน้าที่เป็นเชื้อเพลิงบริสุทธิ์ที่จุดประกายให้เกิดเจตจำนงในการบำเพ็ญเพียร ทำให้การปฏิบัติธรรมนั้นมีรากฐานที่มั่นคงและยั่งยืน

2. วิริยะ

วิริยะ คือ ความเพียรพยายาม ความขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความอดทน ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค เป็นพลังในการขับเคลื่อนการกระทำอย่างต่อเนื่อง พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับวิริยะว่า วิริยะ ความพากเพียร คือขยันหมั่นประกอบ หมั่นกระทำสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทนเอาธุระ ไม่ทอดทิ้ง ไม่ทอดลอย ก้าวไปข้างหน้าจนกว่าจะสำเร็จ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2550)

ในทางพุทธธรรม วิริยะไม่ใช่แค่ความกระตือรือร้นในช่วงแรก แต่คือ ความเพียรที่มั่นคงและสม่ำเสมอ (สัมมาวายามะ) ซึ่งเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิดความสำเร็จอย่างแท้จริง โดยมีคุณสมบัติทางวิชาการดังนี้

2.1 การควบคุมแรงจูงใจ วิริยะทำหน้าที่ต่อต้านความเกียจคร้านและความท้อแท้ ซึ่งเป็นนิเวศที่ขัดขวางความก้าวหน้า วิริยะจึงเป็นความเพียรที่ถูกควบคุมด้วยฉันทะ (ใจรัก) และ ปัญญา (ความเข้าใจในเป้าหมาย) ทำให้การกระทำนั้นมีความหมายและยั่งยืน ไม่ใช่เพียงการทำงานหนักอย่างไร้ทิศทาง

2.2 ความอดทนเชิงรุก ตามคำอธิบายที่ว่า "เข้มแข็ง อดทน เอาธุระ" วิริยะไม่ใช่แค่ขยัน (การอดทนเฉย ๆ) แต่เป็นการอดทนเพื่อกระทำต่อไป คือการเผชิญหน้ากับอุปสรรคแล้วใช้กำลังใจและความพยายามเพื่อก้าวข้ามอุปสรรคนั้นอย่างต่อเนื่อง (ดังกรณีพระมหาชนกถวายน้ำข้ำมมหาสมุทร)

2.3 ความต่อเนื่องและความสม่ำเสมอ วิริยะเน้นย้ำที่การ "หมั่นประกอบ" และ "ไม่ทอดลอย" แสดงถึงหลักการของการฝึกฝนอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการเปลี่ยนพฤติกรรมเป็นการบำเพ็ญบารมี (คุณธรรมที่สะสมจนเต็ม) ทำให้คุณธรรมนั้นหยั่งรากลึกในจิตใจ

3. จิตตะ

จิตตะ คือ ความตั้งใจแน่วแน่ การเอาใจใส่จดจ่ออยู่กับสิ่งที่ทำ ไม่ปล่อยให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย เป็นการควบคุมทิศทางของการกระทำให้มุ่งตรงสู่เป้าหมาย พุทธทาสภิกขุได้อธิบายว่า จิตตะ หมายถึง กำลังจิต กำลังสมาธิ หรือคุณภาพของจิต คุณภาพส่วนที่พึงปรารถนาของจิตเรียกว่า กำลังจิต หรือ กำลังสมาธิ ซึ่งได้แบ่งลงไปยังส่วนที่

อบรมดีแล้ว คือจิตที่อบรมดีแล้ว เดินมาถูกทางแล้ว จึงจะมีคุณสมบัติแล้ว มีกำลังมหาศาลของมัน (พุทธทาสภิกขุ, 2542)

ในทางพุทธปรัชญาและจิตวิทยาพุทธศาสนา จิตตะ ไม่ใช่แค่การมีความคิด แต่คือสภาวะของจิตที่ถูกยกระดับจนมีคุณสมบัติที่พึงประสงค์ (กุศลธรรม) และมีพลังมหาศาล คุณสมบัติเชิงวิชาการของจิตตะมีดังนี้

3.1 เอกัคคตาจิต จิตตะคือความสามารถในการรวมกระแสจิตให้อยู่กับอารมณ์เดียว (อารมณ์กรรมฐาน หรือ ภารกิจที่ทำ) เป็นการเอาชนะวิกเขป (ความฟุ้งซ่าน) และทำให้จิตเป็นหนึ่งเดียวกับงานที่ทำ ซึ่งเป็นรากฐานของสมาธิในระดับฌาน การจดจ่อนี้ทำให้สามารถรับรู้และประมวลผลข้อมูลได้อย่างละเอียดและแม่นยำ

3.2 กำลังจิตที่อบรมดีแล้ว ตามคำอธิบายของพุทธทาสภิกขุ จิตตะที่สมบูรณ์ต้องมาจากการอบรมหรือการฝึกฝนสติและสมาธิอย่างต่อเนื่อง (ภาวนา) จิตที่อบรมดีแล้วเท่านั้นจึงจะมีคุณภาพและมีกำลังมหาศาลในการกระทำความเพียร (วิริยะ) และรักษาปณิธาน (อธิษฐาน) ให้คงอยู่ตลอดไป

3.3 การควบคุมทิศทาง จิตตะทำหน้าที่เป็นหางเสือที่ควบคุมทิศทางของเจตจำนง (ฉันทะ) และพลังงาน (วิริยะ) ให้มุ่งตรงสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้ (โพธิญาณ) อย่างแม่นยำ ไม่ให้หลงทางไปตามความผันผวนของโลกธรรมหรือกิเลส

4. วิมังสา

วิมังสา คือ การใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผล ตรวจสอบข้อบกพร่อง และคิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงอยู่เสมอ เป็นเครื่องมือในการควบคุมและพัฒนากระบวนการให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย กล่าวว่า วิมังสา ความไตร่ตรอง หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงอยู่เสมอ (สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย, 2550)

วิมังสาไม่ใช่แค่การมีความคิด แต่คือการประยุกต์ใช้ปัญญาบารมีในเชิงปฏิบัติ เพื่อให้การกระทำทุกขั้นตอนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด โดยมีคุณสมบัติทางวิชาการดังนี้

4.1 การวิเคราะห์เชิงวิพากษ์ (Critical Analysis): วิมังสาคือการตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนหรือข้อบกพร่องในสิ่งที่ทำ เป็นการใช้ปัญญาเชิงวิพากษ์เพื่อตั้งคำถามกับวิธีการและผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นอย่างเป็นกลาง (โดยอาศัยอุเบกขา) การวิเคราะห์นี้ช่วยป้องกันไม่ให้เกิดความพึงพอใจในตนเองจนละเลยจุดอ่อนของกระบวนการ

4.2 วงจรการปรับปรุงอย่างต่อเนื่อง วิมังสาทำงานตามหลักการที่สอดคล้องกับแนวคิดสมัยใหม่ของการจัดการคุณภาพ คือ การวางแผน (ฉันทะ/วิริยะ) -> ปฏิบัติ (วิริยะ/จิตตะ) -> ตรวจสอบ (วิมังสา) -> แก้ไขปรับปรุง (วิมังสา) ซึ่งทำให้การบำเพ็ญบารมีหรือการทำงานไม่หยุดนิ่ง แต่ได้รับการพัฒนาประสิทธิภาพอย่างต่อเนื่อง

4.3 การเชื่อมโยงกับจิตตะและวิริยะ วิมังสาเป็นตัวควบคุมทิศทางของจิตตะ (ความตั้งใจ) และวิริยะ (ความเพียร) ให้มีความแม่นยำ หากปราศจากวิมังสา ความเพียรอาจกลายเป็นการทำงานหนักที่ไร้ทิศทาง และความตั้งใจอาจกลายเป็นการยึดมั่นในวิธีที่ไม่ถูกต้อง วิมังสาจึงช่วยให้มั่นใจว่าความเพียรนั้นเป็นความเพียรชอบ

วิเคราะห์เรื่องราวของสุเมธดาบสในคัมภีร์

ในวิทยานิพนธ์เรื่อง "ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพละ 5 กับอภิธาต 4" ได้อธิบายว่า ธรรมะทั้ง 4 ข้อนี้ ต้องทำงานประสานกันจึงจะเกิดผลสมบูรณ์ หากขาดข้อใดข้อหนึ่งไป ความสำเร็จก็อาจเกิดขึ้นได้ยากหรืออาจไม่ยั่งยืน

(ธฤชิตา แก้วภราดัย, 2561) เรื่องราวของสุเมธดาบสในคัมภีร์ เรื่องราวของสุเมธดาบสปรากฏอย่างเด่นชัดในคัมภีร์ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทานะ พุทธวงศ์ ซึ่งเล่าถึงเหตุการณ์ที่สุเมธดาบสได้พบกับพระที่ปึงกรพุทธเจ้า ณ เมืองรัมมวดี สุเมธดาบสซึ่งเป็นผู้มีทรัพย์สมบัติมหาศาล แต่ได้สละทุกสิ่งออกบวช ได้เห็นมหาชนกำลังทำทางเพื่อรับเสด็จพระพุทธเจ้า จึงได้เข้าร่วมช่วยทำทางด้วย แต่เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงก่อนที่ทางส่วนของตนจะเสร็จ ท่านจึงได้ทอดกายนอนลงบนเปือกตมนั้นเพื่อเป็นสะพานให้พระพุทธเจ้าและพระสาวกเสด็จข้ามไปโดยที่พระบาทไม่เประอะเปื้อน ในขณะที่นอนอยู่นั้น สุเมธดาบสได้ตั้งปณิธานอันยิ่งใหญ่ว่า “ด้วยอานุภาพแห่งการนอนทอดกายถวายชีวิตเป็นพุทธานุชา นี้ เราไม่ปรารถนาสมบัติอื่นใด นอกจากความเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เพื่อรื้อขนสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์” พระที่ปึงกรพุทธเจ้าทรงตรวจดูด้วยพุทธญาณแล้วเห็นว่าความปรารถนาของสุเมธดาบสจะสำเร็จอย่างแน่นอน จึงทรงมีพุทธพยากรณ์ว่า ในกัปนี้ประมาณมีได้จากกัปนี้ไป ดาบสนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า พระมารดาผู้ให้กำเนิดดาบสนี้จักมีพระนามว่า มายา พระบิดาจักมีพระนามว่า สุทโธณะ ดาบสนี้จักมีนามว่า โคดม ดาบสนี้จักตั้งความเพียรบำเพ็ญทุกรกิริยาแล้ว จักเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีพระยศยิ่งใหญ่ ตรัสรู้ที่โคนต้นอัสสัตถพฤกษ์ เมื่อสุเมธดาบสได้รับคำพยากรณ์จากพระที่ปึงกรพุทธเจ้าว่า ท่านจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคตกาล นามว่า พระสมณโคดม นั้น ส่งผลให้ท่านเกิดปีติโสมนัสอย่างล้นพ้น การพยากรณ์นี้มีใช้เพียงคำทำนาย หากแต่เป็นการมอบอำนาจทางจิตวิญญาณ (Spiritual Authorization) ที่ยืนยันศักยภาพสูงสุดที่ซ่อนเร้นอยู่ในตัวของพระโพธิสัตว์ ความปีติยินดีนี้ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะที่องค์สุเมธดาบสเท่านั้น แต่แผ่ขยายไปสู่มหาชนและโดยเฉพาะอย่างยิ่งหมู่พระอรหันต์ซึ่งมีมากกว่าสี่แสนรูปที่อยู่在那นั่น เหล่าพระชินาสพซึ่งเป็นผู้พ้นจากกิเลสและได้บรรลุธรรมสูงสุดแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ที่ยืนยันความเป็นจริงของคำพยากรณ์ จึงเกิดความเคารพยกย่องต่อว่าที่พระพุทธเจ้าในอนาคต (ขุ.อ. 33/165/157) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

การวิเคราะห์และอภิปรายผล: อิทธิบาท 4 ในการบำเพ็ญตนของสุเมธดาบส

เมื่อนำเรื่องราวของสุเมธดาบสมาวิเคราะห์ผ่านกรอบของหลักอิทธิบาท 4 จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า คุณธรรมทั้งสี่ประการได้ปรากฏและทำงานอย่างเข้มข้นในทุกย่างก้าวของการบำเพ็ญบารมี ดังนี้

ฉันทะ: ความพอใจอย่างยิ่งยวดในพุทธภาวะ

จุดเริ่มต้นที่สำคัญที่สุดในการบำเพ็ญบารมีของสุเมธดาบสคือ ฉันทะ หรือความพอใจอย่างแรงกล้าที่จะบรรลุพระโพธิญาณ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของฉันทะว่า หมายถึง ความพอใจใฝ่รัก ใฝ่หาความรู้ ใฝ่สร้างสรรค์ ความชอบใจ ความยินดี มีความพอใจในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้นให้สำเร็จ หรือให้บรรลุเป้าหมาย กล่าวคือ รักงานและรักจุดหมายของงานด้วย เป็นความอยากและความต้องการอย่างหนึ่ง ซึ่งความอยากของฉันทะ จะทำให้เกิดความสุข ความชื่นชมเมื่อเห็นสิ่งนั้นหรืองานนั้นบรรลุความสำเร็จ ดังนั้นหากการทำงานมีจุดเริ่มต้นของการทำงานเกิดขึ้นที่ใจ เมื่อใจรักงานก็อยากจะทำเต็มที่ที่จะทำงานนั้น ก็จะมีความต้องการทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุด ให้สำเร็จผลที่ดีที่สุด ในสิ่งนั้น โดยจะไม่กังวลกับสิ่งล่อใจหรือผลตอบแทนอื่น ๆ จิตใจจะแน่วแน่ ฉันทะจึงไม่เพียงแค่อำนาจใจในงานที่เท่านั้น แต่ยังครอบคลุมถึงการอยากทำให้ดีด้วย นั่นคือเมื่อจะทำอะไรแล้วจะต้องทำให้ดีที่สุด ให้เรียบร้อยสมบูรณ์ ฉันทะจะเกิดการงานอย่างสม่ำเสมอ งานก็จะสำเร็จได้ดีด้วยและมีความสมบูรณ์ในงาน (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), 2543)

ดังนั้น ฉันทะ ในที่นี้มิใช่ความอยากที่เกิดจากตัณหา แต่เป็นความปรารถนาที่ประกอบด้วยปัญญา (กุศลฉันทะ) ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อสุเมธดาบสได้เห็นพระสิริและพุทธานุภาพอันงดงามของพระที่ปึงกรพุทธเจ้า ทำให้เกิดความเลื่อมใสและพอใจอย่างยิ่งยวดว่า “การเป็นพระพุทธรูปเจ้านั้นประเสริฐยิ่งนัก”. (พระนบพร กิตติสัทโท (ทองคำ), 2556).

ความพอใจนี้เป็นพลังผลักดันให้ท่านสละความสุขสบายและทรัพย์สมบัติทั้งปวงที่ตนมีอยู่ ซึ่งสามารถใช้ชีวิตอย่างสุขสบายได้ตลอดชาติ แต่ท่านกลับเลือกหนทางที่ยากลำบากกว่าคือการออกบวชเป็นดาบส เพื่อแสวงหาทางพ้นทุกข์ ความพอใจนี้ยังเป็นเชื้อเพลิงสำคัญที่ทำให้ท่านตัดสินใจตั้งมหาปณิธานอันยิ่งใหญ่ ณ เบื้องพระพักตร์ของพระที่ปึงกรพุทธเจ้า โดยมีได้ปรารถนาจะเป็นพระอัครสาวกหรือพระปัจเจกพุทธเจ้า ซึ่งสามารถบรรลุนิพพานได้ในชาติปัจจุบัน แต่กลับปรารถนาในพุทธภูมิอันต้องใช้เวลาบำเพ็ญบารมียาวนานนับอสงไขย. (ธฤชิตา แก้วภราดัย, 2561) ทั้งนี้เพราะท่านมีฉันทะในประโยชน์สุขของมหาชนเป็นที่ตั้ง ความพอใจในเป้าหมายอันสูงส่งนี้เองที่เป็นรากฐานสำคัญของความเพียรพยายามทั้งหมดที่จะตามมา

วิริยะ: ความเพียรอันยาวนานไม่ย่อท้อ

เมื่อมีฉันทะเป็นที่ตั้งแล้ว วิริยะหรือความเพียรพยายามอันยิ่งยวดจึงเกิดขึ้นตามมา การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้านั้นต้องใช้ระยะเวลายาวนานถึงสองอสงไขยกับอีกแสนมหากัป ซึ่งเป็นเวลาที่เกินกว่าจะจินตนาการได้ ในระหว่างนั้น พระโพธิสัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพชาติต่าง ๆ นับไม่ถ้วน และต้องสร้างบารมี 10 ประการ (ทศบารมี) ให้ครบถ้วนบริบูรณ์ในทุกชาติ ซึ่งบารมีแต่ละอย่างล้วนต้องอาศัยความเพียรพยายามอย่างสูงยิ่ง ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ 33 พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 25 ขุททกนิกาย อปทาน ภาค 1 ได้กล่าวถึงพระบารมีธรรมอันเป็นรากฐานสำคัญที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญมาอย่างต่อเนื่องเพื่อบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ (ขุ.อ. 33/165/157) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) บารมีทั้ง 10 นั้นสัมพันธ์กับการบำเพ็ญในอดีตชาติที่ปรากฏในชาติต่าง ๆ ซึ่งทำให้เห็นพัฒนาการทางจิตวิญญาณของพระโพธิสัตว์อย่างชัดเจน

ทานบารมี ทรงบำเพ็ญด้วยการเสียสละทรัพย์และแม้กระทั่งชีวิต เช่น ชาติที่เกิดเป็น พระเวสสันดร สละบุตรภรรยาเพื่อบำเพ็ญทาน ทานบารมีสามารถแบ่งระดับความเข้มข้นของการสละได้เป็น 3 ระดับ ดังนี้ ทานบารมี (สามัญ) การสละทรัพย์สิน วัตถุภายนอก เช่น ข้าวของ เครื่องใช้ เงินทอง อุปทานบารมี (ระดับกลาง) การสละอวัยวะ ในร่างกายที่ถือว่ามีความสำคัญต่อชีวิต เช่น ดวงตา หัวใจ เลือดเนื้อ ปรมัตถทานบารมี (สูงสุด) การสละชีวิต หรือสิ่งที่รักยิ่งกว่าชีวิต (เช่น บุตรและภรรยา ในบางบริบท) เป้าหมายสูงสุดของการบำเพ็ญทานบารมีคือการตัดความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนและสิ่งเป็นที่รักเพื่อให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสอันเป็นเครื่องผูกมัด

ศีลบารมี รักษาความประพฤติบริสุทธิ์ เช่น ชาติที่เป็นพระสุวรรณสาม ผู้ทรงศีลอันมั่นคงแม้ถูกเบียดเบียน ศีลบารมีในบริบทของพระโพธิสัตว์มีความหมายที่ลึกซึ้งกว่าการรักษาศีล 5 ทั่วไป แต่เป็นการควบคุมเจตนาในระดับสูงสุด เพื่อไม่ให้เกิดการละเมิดหลักจริยธรรม ความไม่หวั่นไหว ศีลที่ตั้งมั่นจะต้องไม่สั่นคลอนด้วยเหตุปัจจัยภายนอกใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นการให้สินบน การข่มขู่ หรือความเจ็บปวด การถือพรตเพื่อโพธิญาณ การรักษาศีลของพระโพธิสัตว์มีเป้าหมายสุดท้ายคือการตรัสรู้ (โพธิญาณ) ดังนั้น ศีลจึงเป็นรากฐานที่มั่นคงสำหรับการบำเพ็ญสมาธิและปัญญาต่อไป เมตตาและอหิงสาเป็นพื้นฐาน: ศีลที่บริสุทธิ์ย่อมมีเมตตาและอหิงสา (การไม่เบียดเบียน) เป็นแก่นหลัก การงดเว้นจากการฆ่า การลักขโมย และการประพฤตินอกทางเพศ ล้วนมาจากการปรารถนาให้สรรพสัตว์อยู่เป็นสุข

เนกขัมมบารมี สละเพศฆราวาสออกบวชเพื่อแสวงหาความสงบ เช่น ชาตที่เกิดเป็นพระมหาชนก ซึ่งทรงละราชสมบัติแล้วออกบำเพ็ญพรต เนกขัมมบารมีมีความหมายมากกว่าแค่การออกบวชทางกายภาพ แต่หมายถึงการสละความยึดมั่นทางใจต่อโลกแห่งกามและลาภยศ อันได้แก่ การสละกามสุข การละทิ้งความเพลิดเพลีนในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และสิ่งยั่วยุต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องร้อยรัดทางอารมณ์และตัณหา การสละพันธะฆราวาส การปลดปล่อยตนเองจากความรับผิดชอบและภาระผูกพันในฐานะผู้ครองเรือน ไม่ว่าจะเป็นตำแหน่งอำนาจ ทรัพย์สิน หรือครอบครัว การแสวงหาความสงบ จุดมุ่งหมายคือการเข้าสู่ชีวิตพรหมจรรย์ เพื่อเปิดโอกาสให้จิตสามารถบำเพ็ญสมาธิและปัญญาได้อย่างเต็มที่ อันเป็นพื้นฐานสำคัญของการบรรลุโพธิญาณ เนกขัมมบารมีจึงเป็นการหันเหทิศทางของชีวิตจากโลกภายนอกสู่โลกภายในอย่างถาวร

ปัญญาบารมี ใช้ปัญญาแก้ปัญหาและแสดงธรรม เช่น ชาตที่เกิดเป็นพระวิรุฬภันทิต ผู้แสดงสัจธรรมแม้ต้องแลกด้วยชีวิต ปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ไม่ใช่แค่ความฉลาดทางโลก แต่เป็นความสามารถทางปัญญาที่นำไปสู่การพ้นทุกข์ แบ่งออกเป็นสามระดับ ได้แก่ สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟังและการศึกษาเล่าเรียน จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิดใคร่ครวญและพิจารณาภาวนามยปัญญา (สูงสุด) ปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมและการเจริญสมาธิ ซึ่งนำไปสู่การเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ปัญญาบารมีที่แท้จริงคือการใช้ความรู้นี้เพื่อแก้ปัญหา ในระดับโลกียะและโลกุตระ และแสดงธรรม (สัจจธรรม) ที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างไม่หวั่นไหว

วิริยบารมี ความเพียรไม่ย่อท้อ เช่น ชาตที่เกิดเป็นพระมหาชนกที่ทรงว่ายน้ำในมหาสมุทรเจ็ดวันเจ็ดคืนด้วยความเพียร วิริยะของพระโพธิสัตว์ไม่ใช่แค่การทำงานหนักทางกายภาพ แต่เป็นการมีเจตจำนงที่มั่นคง ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 3 ลักษณะตามหลักสัมมปธาน 4 (ความเพียรชอบ 4 ประการ) สังวรปธาน (เพียรระวัง) เพียรระวังไม่ให้อกุศลธรรมใหม่เกิดขึ้น ปหานปธาน (เพียรละ) เพียรละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ภาวนापธาน (เพียรเจริญ) เพียรเจริญกุศลธรรมใหม่ให้เกิดขึ้น อนุรักษนาปธาน (เพียรรักษา) เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่ ความเพียรทั้งหมดนี้มุ่งเน้นที่การพัฒนาจิตเพื่อให้สามารถเอาชนะความเกียจคร้าน (ถีนมิทธะ) และความท้อแท้สิ้นหวัง (วิกขัมภน) อันเป็นอุปสรรคต่อโพธิญาณ

ขันติบารมี ความอดทนแม้ถูกทารุณ เช่น ชาตที่เกิดเป็นพระขันธกุมาร หรือพระขุททกชาดก ที่ทนต่อการเบียดเบียนโดยไม่โกรธตอบ ขันติในทางพุทธธรรมถือเป็นกำลังทางจิตที่สำคัญยิ่งต่อการขจัดโทสะ อันเป็นรากเหง้าของอกุศลธรรม การบำเพ็ญขันติบารมีแบ่งออกเป็นสองประเภทหลัก อธิวาสนขันติ ความอดทนต่อความทุกข์ที่เกิดจากการกระทบกระทั่งทางกายภาพ เช่น ความเจ็บปวด ความหนาวร้อน ความหิว หรือการถูกทำร้าย อักโกสขันติ ความอดทนต่อความทุกข์ที่เกิดจากการกระทบกระทั่งทางวาจาและใจ เช่น การด่าทอ การดูหมิ่นเหยียดหยาม หรือการถูกกล่าวหาใส่ร้าย ขันติบารมีจึงเป็นเกราะป้องกันที่ทำให้จิตไม่ถูกทำลายด้วยพลังของความโกรธแค้น ไม่ว่าจะถูกยั่วยุรุนแรงเพียงใดก็ตาม

สัจจบารมี การตั้งมั่นในความสัตย์ เช่น พระวิรุฬภันทิต ผู้รักษาสัจจะต่อสัตว์โลก แม้ต้องถูกนำตัวไปประหาร สัจจะในบริบทของพระโพธิสัตว์มีความหมายที่ลึกซึ้งกว่าการไม่พูดโกหก แต่เป็นการยืนยันความเป็นจริง และรักษาปณิธาน สัจจบารมีแบ่งออกเป็นสองมิติหลัก สัจจะทางโลก การรักษาคำพูดและสัญญาที่ให้ไว้กับผู้อื่นอย่างเคร่งครัด สัจจะทางธรรม การตั้งมั่นในความจริงสูงสุด คือการไม่หวั่นไหวต่ออริยสัจ 4 และปณิธานแห่งโพธิญาณ

สัจจบารมีทำหน้าที่เป็นพันธะทางจริยธรรมที่ผูกมัดพระโพธิสัตว์ให้ต้องกระทำตามที่ได้ประกาศไว้ แม้ต้องแลกด้วยชีวิตก็ตาม

อธิษฐานบารมี การตั้งจิตมั่นคง เช่น ชาตติที่เป็นพระนารทดาบส ผู้ตั้งปณิธานบำเพ็ญธรรมเพื่อประโยชน์สัตว์ อธิษฐานบารมีไม่ใช่เพียงการตั้งใจ แต่เป็นการผนึกเจตนาให้เป็นหนึ่งเดียวกับเป้าหมาย ซึ่งมีลักษณะสำคัญดังนี้ ความไม่หวั่นไหว จิตที่ตั้งมั่นในอธิษฐานแล้ว จะไม่ย้อนกลับ ไม่ลังเล และไม่เปลี่ยนใจ แม้ต้องเผชิญกับอุปสรรคหรือความเฝ้าต่าง ๆ การรวมพลังบารมี อธิษฐานทำหน้าที่เป็นแกนกลางที่ทำให้ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ และสัจจะ ที่บำเพ็ญมานั้นไม่กระจัดกระจายและสามารถดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง ปณิธานเพื่อมหากุณา อธิษฐานที่แท้จริงของพระโพธิสัตว์คือการตั้งมั่นในการตรัสรู้เพื่อประโยชน์ของสรรพสัตว์ (สัพพัญญุตญาณ) ซึ่งเป็นปณิธานที่ยิ่งใหญ่และถาวร

เมตตาบารมี ความกรุณาอันไพศาล เช่น ชาตติที่เป็นพระมหากุณิกาชาดก ผู้แผ่เมตตาต่อสัตว์น้อยใหญ่โดยไม่เลือกที่รักมักที่ชัง เมตตาบารมีที่บริบูรณ์นั้นจะต้องเป็นเมตตาที่ไร้เงื่อนไข ดังที่ปรากฏในมหากุณิกาชาดก การที่พระโพธิสัตว์สามารถรักษาจิตที่ประกอบด้วยความรักและปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ได้ทั้งหมด แม้กระทั่งผู้มุ่งร้ายต่อตนเอง แสดงให้เห็นถึงการเอาชนะอัตตา และการสละความรู้สึกหวงแหนตนเองได้อย่างสมบูรณ์ ในทางจิตวิทยาพุทธศาสนา เมตตาบารมีคือการสร้างคลื่นพลังงานทางจิต ที่เป็นกุศลอย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยยกระดับจิตให้พ้นจากอคติและความเกลียดชัง ทำให้พระโพธิสัตว์มีพื้นฐานทางจิตที่บริสุทธิ์และพร้อมสำหรับการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าผู้ประกอบด้วยมหากรุณาธิคุณ

อุเบกขาบารมี การวางใจเป็นกลางด้วยปัญญา เช่น ชาตติที่เป็นพระนารทชาดก ทรงรักษาใจเป็นกลางไม่หวั่นไหวต่อโลกธรรม อุเบกขาที่แท้จริงไม่ใช่ความเฉยเมยหรือการไม่รู้สึกรู้สา แต่เป็นทัศนคติทางจิต ที่เป็นกลางและสงบเงียบ โดยมีรากฐานมาจากปัญญาที่เห็นแจ้งในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ลักษณะสำคัญของอุเบกขาบารมีคือ 1) ความเป็นกลางต่ออารมณ์ การไม่ยินดียินร้ายต่อสุขหรือทุกข์ ไม่ผลักไสสิ่งที่ไม่ชอบ และไม่ยึดติดสิ่งที่ชอบ 2) การเห็นความไม่เที่ยง การตระหนักว่าสิ่งทั้งปวงเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ทำให้ใจไม่ยึดถือในผลลัพธ์หรือสถานการณ์ใด ๆ 3) การแยกแยะความจริง อุเบกขาเกิดจากการใช้ปัญญาในการแยกแยะว่าสิ่งใดควรปล่อยวาง และ 4) สิ่งใดเป็นเพียงปรากฏการณ์ที่แปรปรวน (โลกธรรม) ไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง อุเบกขาก็เป็นจุดสูงสุดของการฝึกฝนจิตที่ทำให้บารมีทั้งหมดที่บำเพ็ญมาบรรจบกันและพร้อมสำหรับการตรัสรู้

ดังนั้น บารมีทั้ง 10 จึงมิใช่เพียงหลักการเชิงนามธรรม แต่มีพัฒนาการที่แสดงผ่าน “ชาติภพ” ของพระโพธิสัตว์อย่างชัดเจน โดยบารมีทั้งหมดนี้ดำเนินทั้งสามระดับ คือ บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี ซึ่งเป็นรากฐานแห่งการบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ และเป็นต้นแบบทางจริยธรรมสำหรับพุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน

ดังที่ปรากฏในชาดกต่าง ๆ พระโพธิสัตว์ได้แสดงให้เห็นถึงวิริยะบารมีอย่างสม่ำเสมอ (ธฤติดา แก้วภราดัย, 2561) หากปราศจากความเพียรพยายามอย่างต่อเนื่องและยาวนานเช่นนี้ การบำเพ็ญบารมีให้เต็มเปี่ยมย่อมเป็นไปได้เลย

จิตตะ: ความตั้งใจแน่วแน่ไม่หวั่นไหว

จิตตะ หรือความตั้งใจแน่วแน่ การเอาใจใส่จดจ่ออยู่กับเป้าหมาย เป็นองค์ประกอบที่ทำให้ความเพียรพยายามนั้นมีทิศทางที่ชัดเจนและไม่ไขว่ไขว พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต) จิตตะ หมายถึง จิตใจที่จดจ่อ เอาใจใส่

ตั้งใจ แน่วแน่ในการทำงาน เอาใจฝึกฝนในสิ่งนั้น ไม่วางธุระ และเป็นความคิดไม่ฝึกฝนไม่ปล่อยใจฟุ้งซ่านเลื่อนลอยในการทำงานจะต้องเอาใจใส่กับงานไม่ปล่อยปะละเลยงานของตน คอยตรวจตรางานอยู่เสมอ เป็นการอุทิศตนกับงานที่ทำในการสร้างเสริมจิตตะให้เกิดในตัวบุคคลนั้น จะต้องชี้ให้เห็นความสำคัญของงานที่ทำว่า งานนั้นมีความสำคัญต่อชีวิต ต่อสังคม ต่อประเทศชาติ ต่อโลก จิตตะจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะทำงานนั้นสำเร็จลงได้อย่างสมบูรณ์ด้วยการมุ่งมั่นในงานที่ทำนั้น (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2540) จิตตะ ความคิดจดจ่อหรือเอาใจฝึกฝน ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ ฝาคิดเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อยไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

ในกรณีของสุเมธดาบส จิตตะได้แสดงออกอย่างชัดเจนที่สุดในขณะที่ท่านทอดกายเป็นสะพาน ในขณะที่ท่านสามารถใช้ฤทธิ์เหาะข้ามเปือกตมไปได้อย่างง่ายดาย แต่ท่านเลือกที่จะใช้วิธีที่แสดงถึงความเคารพและการอุทิศตนอย่างสูงสุด (ชัยยะ แสงจันทร์นวล, 2563) การกระทำนี้สะท้อนถึงจิตใจที่จดจ่ออยู่กับเป้าหมายแห่งพุทธภูมิอย่างแท้จริง โดยไม่หวั่นไหวต่อความเจ็บปวดหรือความยากลำบากทางกาย ตลอดระยะเวลาสี่สัปดาห์ พระโพธิสัตว์ต้องเผชิญกับอุปสรรคและสิ่งยั่วยวนมากมายที่อาจทำให้ท่านละทิ้งความปรารถนาเดิมได้ แต่ด้วยจิตตะที่มั่นคง ท่านจึงสามารถรักษาปณิธานไว้ได้อย่างไม่สั่นคลอน จิตที่ตั้งมั่นนี้เป็นเสมือนสมอเรือที่คอยยึดเหนี่ยวให้การเดินทางอันยาวไกลในการบำเพ็ญบารมีไม่หลงทิศทาง และทำให้วิริยะที่ทุ่มเทลงไปนั้นไม่สูญเปล่า (พระมหาบรรจง ติสรโณ (ศรีสุข), 2560).

วิมังสา: การใช้ปัญญาไตร่ตรองอย่างรอบคอบ

องค์ประกอบสุดท้ายคือ วิมังสา ซึ่งหมายถึงการใช้ปัญญาในการไตร่ตรอง พิจารณา และตรวจสอบ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) กล่าวว่า วิมังสา การสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบหาข้อยิ่งหย่อน เกินเลย บกพร่องหรือขัดข้องในกิจที่ทำ เป็นต้น รู้จักทดลองคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง คนที่มีวิมังสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลองการคิดหาเหตุผลและชอบทดลองอย่างนี้ย่อมช่วยรวมจิตให้คอยกำหนดและติดตามเรื่องที่พิจารณาอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่แล่นดิ่งไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวกและมีกำลัง เรียกว่าเป็นวิมังสาสมาธิ วิมังสาคือความไตร่ตรองหรือทดลอง ได้แก่ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณา ใคร่ครวญตรวจหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำ มีการวางแผนวัดผลคิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงงาน (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2542).

สุเมธดาบสไม่ได้ตั้งปณิธานอย่างเลื่อนลอย แต่ท่านได้ใช้ปัญญาพิจารณาอย่างรอบคอบแล้ว หลังจากได้รับพุทธพยากรณ์ ท่านได้เข้าสมาธิค้นหา “พุทธการกรรม” หรือธรรมะที่จะทำให้บุคคลหนึ่งสามารถเป็นพระพุทธเจ้าได้ ท่านได้ใช้ปัญญาตรวจสอบย้อนไปในบารมีของพระพุทธเจ้าในอดีต และพบว่าธรรมะเหล่านั้นคือบารมี 10 ประการ.

การกระทำนี้แสดงให้เห็นถึงวิมังสาอย่างชัดเจน ท่านไม่ได้บำเพ็ญบารมีอย่างสุ่มสี่สุ่มห้า แต่ได้วางแผนและตรวจสอบด้วยปัญญาว่าหนทางที่จะบรรลุเป้าหมายนั้นประกอบด้วยอะไรบ้าง และต้องทำอะไรจึงจะครบถ้วนบริบูรณ์ วิมังสาจึงเป็นเสมือนทางเสื่อที่คอยกำกับให้การใช้นันทะ วิริยะ และจิตตะ เป็นไปอย่างถูกต้องและมีประสิทธิภาพสูงสุด (ชัยยะ แสงจันทร์นวล, 2563)

โดยสรุปแล้ว อิทธิบาท 4 ทั้งสี่ประการนี้ทำงานประสานกันอย่างเป็นระบบในกระบวนการบำเพ็ญบารมีของสุเมธดาบส ฉันทะ เป็นตัวจุดประกายความปรารถนา วิริยะ เป็นพลังในการขับเคลื่อนอย่างต่อเนื่อง จิตตะ เป็นตัว

ควบคุมทิศทางให้แน่นอน และวิมังสา เป็นตัวกำกับให้การเดินทางนั้นเป็นไปอย่างถูกต้องและมีประสิทธิภาพ การขาดองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งไป อาจทำให้การเดินทางอันยาวไกลนี้ไม่สามารถไปถึงจุดหมายปลายทางได้เลย.

บทสรุป

การวิเคราะห์เรื่องราวของสุเมธดาบสในการบำเพ็ญตนเพื่อการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าผ่านกรอบแนวคิดเรื่องอภิชาติ 4 ได้แสดงให้เห็นอย่างประจักษ์ว่า หลักธรรมทั้งสี่ประการอันได้แก่ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา เป็นปัจจัยพื้นฐานและเป็นกลไกขับเคลื่อนที่สำคัญยิ่งในการบรรลุเป้าหมายอันยิ่งใหญ่.

ฉันทะ หรือความพอใจอย่างยิ่งในพุทธภาวะที่เกิดขึ้นเมื่อได้พบพระที่ปึงกรพุทธเจ้า เป็นจุดเริ่มต้นที่ทรงพลังทำให้สุเมธดาบสสามารถตัดสินใจเลือกหนทางแห่งการบำเพ็ญบารมีที่ยาวนานและยากลำบาก (พระนบพร กิตติสทโท (ทองคำ), 2561)

วิริยะ หรือความเพียรพยายามอย่างไม่ย่อท้อตลอดสี่สัปดาห์กับอีกแสนมหากัป เป็นเครื่องพิสูจน์ถึงความมุ่งมั่นอันเกิดจากฉันทะที่ตั้งมั่น (ธฤชิตา แก้วภราดัย, 2561)

จิตตะ หรือความตั้งใจแน่วแน่ เป็นเสมือนสมอที่รักษาปณิธานของพระโพธิสัตว์ให้มั่นคง ไม่หวั่นไหวไปกับอุปสรรคหรือสิ่งยั่วยวนต่าง ๆ (พระมหาบรรจง ติสรโณ (ศรีสุข), 2560)

วิมังสา หรือการใช้ปัญญาไตร่ตรอง เป็นเรื่องกำกับทิศทางของการบำเพ็ญเพียรให้เป็นไปอย่างถูกต้องและมีประสิทธิภาพ (ชัยยะ แสงจันทร์นวล, 2563)

โดยสรุป หลักอภิชาติ 4 มิใช่เป็นเพียงคุณธรรมที่แยกส่วนกัน แต่เป็นกระบวนการที่ทำงานประสานกันอย่างเป็นระบบและต่อเนื่อง กรณีของสุเมธดาบสจึงเป็นอุทาหรณ์อันยอดเยี่ยมที่ยืนยันถึงอำนาจของหลักอภิชาติ 4 ว่าเป็นหนทางที่สามารถนำบุคคลไปสู่ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ที่สุดได้ แม้จะต้องใช้ความพยายามและเวลายาวนานเพียงใดก็ตาม

เอกสารอ้างอิง

- ชัยยะ แสงจันทร์นวล. (2563). *ศึกษาวิเคราะห์หลักอภิชาติ 4 กับการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการตำรวจ กองบังคับการสืบสวนสอบสวนตำรวจภูธรภาค 4*. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต (พุทธศาสนาและปรัชญา). บัณฑิตวิทยาลัย. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ธฤชิตา แก้วภราดัย. (2561). *ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพละ 5 กับอภิชาติ 4*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา). บัณฑิตวิทยาลัย. อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาสภิกขุ. (2542). *โพธิปักขิยธรรม*. กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (45 เล่ม)*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระนบพร กิตติสทโท. (ทองคำ). (2561). *ศึกษาอภิชาติ 4 ที่เป็นปัจจัยต่อการบรรลุธรรม*. สารนิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา). บัณฑิตวิทยาลัย. อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2549). *พุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2550). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2554). *อิทธิบาท 4: ทางแห่งความสำเร็จ*. พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา.
- พระมหาบรรจง ตีสโรณ (ศรีสุข). (2560). *ศึกษาการประยุกต์ใช้หลักอิทธิบาทธรรม 4 ในการจัดการเรียนการสอนของโรงเรียนปริยัติคุณารสวิทยา อำเภอเมืองสุรินทร์ จังหวัดสุรินทร์*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา). บัณฑิตวิทยาลัย. อุดยธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (2540). *ธรรมะกับการทำงาน*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (2542). *พุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (2543). *ธรรมะกับการทำงาน*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ.
- สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย. (2550). *หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.